

חידושים מדברי רבותינו הראשונים בצורת הרגשת הלב בנתינת הצדקה - מן התורה

נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' א בכל מעשך ובכל משלך ידך (ט"ו י')

אציגה נא שני חידושים מדברי רבותינו הראשונים בחיוב דאורייתא של צורת הרגשת הלב הנכונה בנתינת צדקה, (והחידוש העצום הוא שלפי העולה מדבריהם אם אין נותנים עם ההרגשה הנכונה עוברים בלאו מן התורה).

חידושו של רבינו יונה

זה לשון רבינו יונה עמ"ס אבות פ"ה מ"י:

ארבע מדות באדם, האומר שלי שלי ושליך שלך - אין לו מדת הנדיבות, שאין בדעתו שיהנו העולם מנכסיו גם הוא לא ירצה להנות מהם כי שונא המתנות, וזו מדה בינונית, ויש אומרים זו מדת סדום. יש לשאול איך נחלקו חכמי התלמוד במדות וכולם יודעים אותם והן בהן, והנביא אומר בפירוש שמניעת הצדקה מדת סדום היא ובכמה מקומות קראוהו חכמים רשע גמור, וכמו שנאמר (יחזקאל ט"ז מ"ט) הנה זה היה עון סדום אחותך וגוי' ויד עני ואביון לא החזיקה. אלא ודאי לא נחלקו כי אם במדה לבד, **שמשנה זו מדברת באדם שנותן צדקה כפי חיובו מתוך היראה** אך לא בטבע כי כלי הוא. שלי שלי ושליך שלך - מאחר שמחזיק יד עני ואביון כי יבואו אליו אשר ירא את ד' מה לנו ולטבעו, המדה בעצמה בינונית היא. ויש אומרים כי המדה בעצמה מדת סדום היא ושרשה רע מאד עד תהיה לו מדת הותרנות, אך מי שאינו מחזיק יד עני ואביון כלל לית דינא ולית דיינא כי רע רע יאמר כל אדם במדה ההיא, וח"ו לחכמי המשנה לקרותה מדה בינונית. אך העושה צדקה ולא מטבע כי אם מיראת השם נחלקו אם מדתו בינונית או מדת סדום, עכ"ל.

ולמדנו מתוך דבריו דגם הנותן צדקה ככל חיובו צריך שתהיה נתינתו מתוך ותרנות ונדיבות הלב. ואם נותן רק מפני שכך חובתו ואפילו שהוא מצד יראת ה' שבו, אבל בטבעו אין לו מדת הנדיבות, נחלקו במשנה אם הוא עדיין בגדר מדת סדום.

וזה חידוש גדול, כי הרי בדרך כלל 'לפום צערא אגרא', ולפ"ז לכאורה ככל שקשה לו יותר לתת צדקה ומחמת יראת ה' מתגבר הוא על טבעו ונותן, היה זה צריך להיחשב טפי ממי שקל לו בטבעו לתת. ומשמיענו רבינו יונה דמצות צדקה שאני, שמוכרחת הנתינה להיות מתוך ותרנות, ולקנות לו טבע של נדיבות. ואם נותן (ואפילו ככל חיובו) וכופה את יצרו רק מחמת ציווי השי"ת מבלי שקנה בלבו מדת הנדיבות - יש אומרים שהוא מדת סדום¹.

ומצאתי בס"ד שרבינו יונה בזה לשיטתו, שכתב בשערי תשובה שער ג' ל"ה: נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו, הוזהרו בזה להרחיק מנפשנו צרות העין ולהיותנו טובי עין, כענין שנאמר טוב עין הוא יבורך. **ולא די במתנת היד לבד, כי אם אשר נטע בנפשותינו מדת הנדיבות**, על כן הזהיר ואמר 'ולא ירע לבבך' אחר שאמר 'נתון תתן לו', עכ"ל.

ושם אות ל"ו כתב: ובעבור כי מן האפשר שלא יקפוץ את ידו ויחון את העני ולא מדרך הרחמנות, כענין שנאמר ורחמי רשעים אכזרי, על כן כתוב 'לא תאמץ את לבבך'.

¹ אמנם יעויין בשמונה פרקים להרמב"ם פ"ו דמשמע בדבריו ד'לפום צערא אגרא' לא נאמר על המצוות השכליות, דבהן אכן עדיף מי שעושה אותן מטבעו בלא כפיית היצר. ולדברי הרמב"ם הרי שאין זה חידוש מיוחד במצות צדקה, אלא כן הוא בכל המצוות שהשכל מחייב.

כאן מגלה לנו רבינו יונה שזהו גופא ביאור הכתובים (וזה פשט חדש בהבנת הפסוקים), שהתורה מצווה שנתנית הצדקה לא תהיה משום המצוה לבד ומשום שכך מחוייב הוא מאת השי"ת, אלא מוכרחת הצדקה להינתן מתוך נדיבות הלב ורגש של רחמנות על העני, ואי לאו הכי עובר ב'לא תאמץ את לבבך'. [ויתכן שמביאורו עולה דינם שני ענינים, הכתוב 'ולא ירע לבבך' מלמד שיהיה מתוך נדיבות וטוב עין (ובזה התורה מחייבתנו לעקור מלבנו מידת הקמצנות), והכתוב 'לא תאמץ את לבבך' מוסיף שצריך גם להרגיש רחמנות. ודוק דשני ענינים המה].

ודבריו אלו - שהנותן צדקה בלא רגש של נדיבות ורחמנות עובר על 'לא ירע לבבך' ו'לא תאמץ את לבבך' - עולים בקנה אחד עם דבריו בפירושו לאבות, ודוק.²

ומצאתי שבשרידי אש ח"ב סימן מ"ו ביאר בדרך זה הטעם שאין מברכים על מצות צדקה, כי שלמות המצוה היא שתיעשה מחמת רחמנות טבעית ולא מחמת הציווי, עיי"ש. (וכיוון מדעתו ליסוד דברי רבינו יונה).

ומכל זה יש להעיר טובא על מה שידוע מהרה"ק רש"ב מפרשיסחא זצ"ל, כמובא בספר רמתים צופים (סימן א' מערכת הרה"ק מפרשיסחא, אות ע"ד): אמרה התורה נתון תתן ולא ירע לבבך בתתך לו, והדקדוקים רבו אבל הפשט הוא **כי זה שנותן להעני בתורת רחמנות אינו בכלל צדקה** והוא כמו שמבריא גופו שאינו יכול לסבול עוד רחמנותו וצרותיו. ולזה צריך ליתן צדקה כמה פעמים עד שלא ירע לבבך, היינו שלא יהיה עוד רחמנות על העני המקבל, ואז מקיים אחרי זה מצות צדקה, עיי"ש המעשה שהיה בזה, (ומובא נמי בקול מבשר ח"א פרשת ראה אות ו', ועיי"ש עוד באות ז' מש"כ ליישב עפ"ז).³

ולפמשנ"ת הרי שלכאורה זהו ההיפך מדברי רבינו יונה.

אמנם ראה בספר העקרים מאמר שלישי פרק כ"ח דגם מצוות השכליות כגון צדקה צריך לקיים בגלל שכן ציוה השי"ת ולא בגלל שהן מדות טובות שהשכל מחייב. וראה עוד הסכמת

² בזה יש להבין דברשי"י פ"י וירא י"ט א' גבי לוט שמבית אברהם למד וכו', ועיי"ר ר"א"ם ונחלת יעקב דכוונתו לגרענות דלוט, עיי"ש. ועיי"ש משכיל לדוד שהיה זה מצות אנשים מלומדה. וק"ק הא חזינן שמסר נפשו על כך. אלא דאף שלמד מאברהם לעשות המצוה מ"מ לא עשה זאת מתוך נדיבות הלב ורחמנות, וחזינן מרבינו יונה שהצדקה צריכה שתיעשה מתוך נדיבות, ודוק. ובזה יתורץ מה דלא ניצול בזכות עצמו שמסר נפשו על הכנסת אורחים, אלא דלא היה זה מתוך רחמנות רק משום שכן למד מאברהם.

³ וכן כתב הגה"ק מאוז'רוב בספרו באר משה פרשת ואתחנן מאמר אהבת חסד אות ד': דע אחי כי עשיית החסד בישראל, חייבת להיות אך ורק בגלל ציווי השי"ת עלינו, ולא כתוצאה מנימוסי החברה, או אפילו רחמנות טבעית, שהרי התורה קראה לחסד בשם 'דרך ה' (בראשית י"ח יט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, (ראה יבמות ע"ט. וכתובות ח': שהכונה לגמילות חסדים)). וזה שנאמר בכתוב שלפנינו (דברים ו' י"ח) ועשית הישר והטוב - בעיני ה', היינו אך ורק שהוא טוב וישר בעיני ה', ולא מפני שום סיבה אחרת וכו'. ונפלא מה שכתב הרמתיים צופים על הרבי ר' בונים ז"ל, שבא פעם לפניו עני לבוש קרועים, שלמראהו נכמרו מאד רחמיו של הרבי ר' בונים ז"ל עד שבכה ונאנח יחד עמו ונתן לו מלוא חפניו מעות כסף בלי מנין. ולאחר שהלה קנה כל צרכיו בכסף זה חזר הרבי ר' בונים ז"ל ונתן לו פעם שנית נתינה חשובה. וכששאלוהו על כך השיב בתחלה נכמרו רחמי מאד למראהו המסכן, ואם כן היתה נתינתי כאילו כדי להשקט המיית לבבי, אולם לאחר שכבר היו לו כל צרכיו ושוב נתתי לו נדבה, היתה נתינתי אך ורק לקיים מצות הבורא יתברך. וזה שאמרה תורה, נתון נתן - ולא ירע לבבך בתתך לו, היינו שנתניתך לא תהיה רק מתוך מדת הרחמנות שמתעוררת בקרבך למראה עני מסכן, כי אם נתון נתן - תחזור ונתן עד שלעני כבר לא יחסרו דברים העקריים, ושוב נתן כדי לקיים מצות הבו"י, שצוה לתת צדקה. ומובן שזו מדרגה נעלה מאד במצות צדקה. אך יסוד הדבר, שנתנית הצדקה תהיה - כיון שכן ציוה הבו"י - חייב לדעת כל אחד מישראל, עכ"ל.

הנצי"ב לספר אהבת חסד שהרחיב בענין זה שגמילות חסדים צריכה שתהא לא מצד הטבע ושכל אנושי אלא לשם שמים⁴.

וצ"ל דאין סתירה בין הדברים, דבוודאי שעיקר כוונת התורה שיעשה צדקה וחסד מתוך רגש של רחמנות כמש"כ רבינו יונה, אלא דאם עושה האדם צדקה רק מחמת רחמנותו הטבעית ולא לשם קיום מצוה ג"כ אינו מקיים המצוה כראוי, וצריכים את שני העניינים גם יחד, והיינו שיכוון לשם מצות התורה שציוותנו לרחם על העני ולקנות בנפשנו מידת הרחמנות. [ולדרכו של הרה"ק מפרשיסחא אולי י"ל טפי דבעינן תרתי, שיכוון בנתינתו לשם רחמנות ולשם מצוה, והיינו לתת מתוך רחמנות - גם אילו לא היה מצווה מהתורה, ומחמת הציווי - אף שלא מחמת הרחמנות⁵].

חידושו של הרמב"ן

כתב הרמב"ן בספר המצוות (לאוין לדעת הרמב"ן ששכח הרמב"ם): המצוה הי"ז - שנמנענו גם כן שלא יחר בעינינו בתתנו צדקה לעניים ולא נתן אותה אליהם בעין רעה ונחשוב אותה מיעוט לנו, אבל יהיה זה בעינינו שכר ותועלת ותוספת בממונו, לפי שהוא ית' ישר לנו הכל בכמה כפלים. והוא אמרו ית' נתן נתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלקיך בכל מעשיך ובכל משלח ידך, עכ"ל.

ומבואר בדבריו שאם בתוך ליבו מצטער על נתינת הצדקה וחושב שהיא הפסד לו עובר בלאו ד'ולא ירע לבבך'. ומכאן שלדעת הרמב"ן גם ענין האמונה בהשם להאמין שהצדקה לא מחסרת את ממונו הוא חלק מגדרי הלא תעשה.

ובשיעורי הגר"א שפירא שיעור י"א כתב עלה: הרמב"ן מחדש פה מצוה חדשה של אמונה. בניגוד לכל המצוות שבהן קיים הכלל לפום צערא אגרא הרי בצדקה קיים חיוב הפוך להאמין שאנו נרויח ממון על ידי נתינת הצדקה. כאשר אדם נותן צדקה הוא חייב להאמין שהוא ירויח לא רק שכר בעולם הבא אלא גם ממון בעולם הזה, ואם הוא נותן צדקה בלא להאמין בכך הרי הוא עובר על לאו דאורייתא. לדעת הרמב"ן אין באמונה כזאת במצוות הצדקה בכדי לפגוע בלשמה של המצוה כפי שזה בכל המצוות אלא זהו חלק מן המצוה, ע"כ.

[ונראה לפ"ז דמה שאחז"ל 'עשר בשביל שתתעשר' אינו רק הבטחת שכר או אפילו היתר לעשות על מנת כן, אלא חיוב הוא שתהיה דעתו על כך. וזה חידוש עצום].

והנה בשו"ת שם אריה בהנוספות סי' ג', וכן הגרי"פ פערלא על סה"מ לרס"ג עשה כ"ה הקשו מזה אסוגיא דפרוטה דרב יוסף (ב"ק נ"ו:), דאיך שייך בזה שכר ורויח אשר בגללו יחשב ש"ש כיון דמוזהר ועומד בלאו שלא לחשוב אותה פרוטה שנותנו לעני להפסד אלא אדרבא חייב להיות נתינתה חשובה בעיניו כשכר ותועלת לעצמו ותוספת בממונו, ואם חשב אותה להפסד הרי הוא עובר בל"ת וא"כ אדרבא מאי דלא יתיב פרוטה לעניא נמצא נפסד שאם יחשב זה לשכר נמצא דכשנותן חשיבא לי' פסידא והרי יש בזה איסור לאו דאורייתא.

⁴ וראה ערוך השלחן חו"מ סי' תכ"ז ס"י: דהאיש הישראלי מחוייב לעשות גם מצות שכליות לא מפני השכל אלא מפני ציווי הקב"ה, כמו שכתוב והיה עקב תשמעון את המשפטים וגו' כלומר אפילו המשפטים תשמע מה שצוהה התורה ולא תעשה מפני שכלך אלא כשארי מצות השמעיות.

⁵ ויתכן לפרש עפ"ז דברי המדרש תנחומא (פר' ראה י"ג): כי כל ביתה לבוש שנים - שנים שנים, מילה פריעה, ציצית תפילין, הענק תעניק, נתן נתן, פתח תפתח, עשר תעשר. וצ"ב, דתינח מילה ופריעה או ציצית ותפילין הם שתי מצוות (או שני חלקי מצוה) שקשורות ומשלימות זא"ז, אבל כל הני מצוות דמביא המדרש שנכפל בהן הלשון בקרא, הרי אין כאן אלא מצוה אחת שנקטה בה התורה כפילות הלשון, ומה 'שנים' יש כאן. ואולי לפמשינ"ת י"ל דהמדרש מפרש טעם כפילות הלשון בכל אותן מצוות, דצריכה המצוה להתקיים עם שתי הכוונות, לשם קיום מצות השי"ת, ומשום מדת הרחמנות, [ובזה מבואר נמי מה שנכפל שלח תשלח בשילוח הקן, ודוק היטב ואכמ"ל].